

KONSTANTIN
PRESLAVSKY
UNIVERSITY
SHUMEN

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
“ЕПИСКОП КОНСТАНТИН
ПРЕСЛАВСКИ”

ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

КАТЕДРА ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

2021

ЗА ХАРАКТЕРА НА ПРЕСЛАВСКИТЕ МАНАСТИРИ ПРЕЗ IX-X ВЕК

Ваня Гочева /Шуменски университет/

ON THE CHARACTER OF PRES LAV MONASTERIES IN IX-X CENTURY

Vanya Gocheva / University of Shumen/

(Abstract)

The article studies the crafts in Preslav monasteries. It focuses on monks' practices. Attention is also paid to the diverse economic activity.

Keywords: *monasteries, crafts, arts and crafts, artistic ceramics monastery architecture*

ВЪВЕДЕНИЕ

Проучването на манастирите и църквите по нашите земи е сред важните теми в българската историография¹. Научният интерес към култовата история поставя още проф. Марин Дринов със своя "Исторически преглед на българската църква от самото начало до днес"². Описанието на най-ранните църкви и манастири по българските земи още от епохата на античността е предмет не само на научни изследвания³, но е засвидетелствано и в пътеписите на различни пътешественици, пътуващи към Света гора в Атон – най-големият център на православно монашество през IX-X век. Освен че са ценен исторически извор за състоянието на православните църкви и манастири в българските земи, те са и показател за значението на храма като сакрален топос, носител на религиозно-обредна култура и народностна традиция. В този смисъл нуждата от проучване на тези значими средища, каквито са и преславските манастири от времето на Първото българско царство, е явен принос към разглеждането на цялостната българска средновековна система от религиозни обители с тяхната специфика на поява, изграждане и организация. По отношение на тяхната духовна роля, при разпространението на старобългарската писменост и култура, те неслучайно и с основание са наречени от академик В. Гюзелев „Пристанище за спасението на всяка душа християнска“⁴.

През IX-X век Велики Преслав, втората столица на българската държава, бележи един нов етап в своето градоустройство, който се отличава с великолепните си архитектурни ансамбли и оригиналността на манастирските

¹ Научните трудове, посветени на преславските манастири през IX-X в., са значителен брой. Техният историографски преглед ще бъде направен в хода на изложението, при разглеждането на всяка отделна проблематика от настоящата дипломна разработка.

² **Дринов, М.** Исторически преглед на българската църква от самото начало до днес. Виена, 1869, 188 с.

³ **Иванова, В.** Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII в.). – Годишник на Народния музей, 4 (1922–1925). С., 1926; **Велков, В.** Градът в Тракия и Дакия през Късната античност. С., 1959; **Николова, Б.** Ранното християнство в България преди покръстването: Теории и реалност. – В: *1100 години Велики Преслав*, т. I, С. 1995, с. 182-194.

⁴ **Гюзелев, В.** „Пристанище за спасението на всяка душа християнска“ (Средновековният български манастир – поява, развитие, роля). – Родина, 1996, N: 3, с. 85–96.

им църкви, вплели в себе си най-модерната за времето си строителна техника. Изграждането на църкви и манастири, както и преустройството на дворцовите комплекси в християнско-византийски стил обновява съдържанието на българската средновековна култура. Тази обнова стимулира развитието както на архитектурата, така и на живописата, металопластиката, декоративната рисувана керамика, костнообработването, каменоделството, дървообработването и редица други художествени занаяти. Голяма част от тези производства се практикували от манастирските братства на преславските манастири, които по времето на цар Симеон (893-927) не са само в религиозни центрове, но се превръщат и в големи средища на книжовно-просветен и художествен живот на българската държава.

Във Велики Преслав и в неговата непосредствена околност са известни девет манастира. По своето топографско разположение те се разпределят в две групи: градски и извънградски. Към първите, които са включени в пространството на градската крепостна стена, проф. Т. Тотев⁵ отнася манастира в местността Черешето⁶, манастира около църквата с гроба на чъргубиля Мостич в местността Селище⁷, проучвания през последните три-четири години манастир върху терасата южно от Кръглата църква⁸ и почти изцяло разкрития огромен манастирски ансамбъл на северозапад от Двореца, в местността Манастира под Зъбуите⁹.

Във втората група влизат също четири манастира: най-рано откритият извънградски манастир на Велики Преслав в местността Патлейна¹⁰ и трите манастира, разположени върху високите тераси в местностите Аврадака¹¹, под

⁵ **Тотев, Т.** Преславските манастири, средища на художествен живот през IX-X в. - Векове, 1980, 5, 46-53.

⁶ **Шкорпил, К.** Паметници от столица Преслав. – В: Сб. България 1000 години. С., 1930, с. 211 и сл. табл. XXVIII – XXXI.

⁷ **Иванова, В.** Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. Сб. Надписът на Чъргубиля Мостич, С., 1955, 49 – 51.

⁸ Археологическите проучвания са провеждани под ръководството на Тотю Тотев.

⁹ Разкопките са провеждани ежегодно от 1969 г. под ръководството на Тотю Тотев.

¹⁰ **Господинов, Й.** Разкопки в Патлейна. ИБАД, IV, 1914, 113-128, табл. XXIII-XLII; **Златарски, В.** Към историята на открития в Патлейна манастир. ИАИ, 1, 1921, 146-162.

¹¹ **Иванова, В.** Разкопки на Аврадака в Преслав. РП, III. С., 1948, 13-64.

Вълкашина¹², и Тузлалъка¹³, източно и южно от укрепената градска територия. Към тази група се отнася откритият преди няколко години, но все още не изцяло разкопан манастир в местността Манастирчето, разположен южно от укрепения град в Преславската планина. Според намерения там керамичен материал, изграждането на този нов, девети по ред манастир във Велики Преслав се отнася към IX-X век. Животът в него е преустановен най-вероятно при превземането на града от византийците през 969-971 г., или по времето на печенезките набези в началото на XI век¹⁴.

С втората ни столица по всяка вероятност са били свързани още три манастира: единият в местността Стамбол йолу, източно от градската крепостна стена, вторият в подножието на Сакалова могила, на пътя между Велики Преслав и аула на Омуртаг при с. Хан Крум, и третият, разположен на левия бряг на р. Тича, северно от аула¹⁵.

Освен манастира в местността Черешето, към строителната политика на княз Борис I могат да се отнесат и други извънградски манастири. На този етап на проучване, археолозите все още не могат да изкажат по-определени мнения, кои от тях принадлежат на епохата на княз Борис I, кои на царуването на Симеон и кои по времето на царуването на неговия син Петър. Данните, с които разполагат археолозите за тях, са резултат от многогодишните наблюдения и теренни археологически проучвания, които им позволяват да доловят и открият най-характерните черти от облика на преславските манастири през IX – X в.

Въпреки многобройните изследвания по разглежданата тема, тя все още буди определен интерес, както у учените-изследователи, така и сред студентите, решили да направят своя дебют на изследователи в областта на българската средновековна археология.

¹² **Огненова, Л. и С. Георгиева.** Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав. - ИАИ, XX, 1955, 373-417.

¹³ **Тотев, Т.** Манастирът в Тузлалъка - център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. Археология XVIII, 1976, №1, 8-16.

¹⁴ **Стоева, Кр.** Битовата керамика от манастира в местността Манастирчето край Велики Преслав (предварително съобщение). – В:

¹⁵ Тези манастири все още не са изцяло проучени. Сведения за тях дължим на **Тотев, Т.** Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, с. 7.

С настоящата дипломна работа съм си поставила нелеката задача, на базата на съществуващите вече публикации и писмени извори, още веднъж, през погледа на нов изследовател, да преосмисля написаното и публикувано досега по проблемите на появата, развитието и значението на преславските манастири от IX – X в. и тяхното „вплитане“ в богатата и вековна история на Втората българска столица- Велики Преслав.

Настолни помагала за мен, при написването на дипломната работа, бяха многобройните трудове на редица изследователи на Симеоновата престолнина, като Й. Господинов, К. Шкорпил, Н. Мавродинов, В. Иванова, Кр. Миятев, Ив. Жандова-Акрабова, Ст. Ваклинов и най-вече трудове на неуморния проучвател на Велики Преслав проф. Тотю Тотев. Изводите и заключенията, до които те достигат, очертават преславските манастири от епохата на Златния век на българската държава, като феномен на така наречената Преславска цивилизация.

В хода на написването на този труд, бях подпомогната със съвети и напътствия и от научния си ръководител – проф. Стоян Витлянов, за което изключително много му благодаря.

„Архитектурният аспект на манастирските комплекси от тази епоха е представлявал значителна англомерация. Обикновено предпазван от една стена, той е бил подреден около голям двор, чийто център е бил зает от църквата. Трапезарията често е била самостоятелна сграда, докато монашеските килии, складът, кухнята са били разположени покрай стената. Понякога е имало баня. Костницата или гробището се намирало нормално извън комплекса“.

С. Манго

В развитието на българската средновековна култура от края на IX и през X в. съществено място заемат преславските манастирски ансамбли. Като цяло тези структури съчетават в себе си различни видове жилищни, обществени, стопански и религиозни постройки, които функционално са свързани със специфичната дейност на монашество. Тази специфика налага особено структуриране на дворните пространства и изградените върху тях сгради, която ще разгледаме в настоящото съобщение.

Манастирското строителство във Велики Преслав отдавна е било предмет на изследване от страна на българските учени. Този интерес към култовата

архитектура¹⁶ на Втората българска столица датира от началото на XX в., когато Й. Господинов, К. Шкорпил, Н. Мавродинов, В. Иванова, Кр. Миятев, Ив. Жандова, Ст. Ваклинов и други изследователи предприемат първите археологически проучвания на стария град.

Един от най-значителните дялове на ранносредновековното строителство в България от края на IX и през X в., разкрива най-пълно своите възможности и постижения именно в култовата архитектура на Велики Преслав¹⁷. Всички утилитарни и култови сгради на манастирите по това време са градени от ломен камък, като основно ъглите, а може би и прозоречните отвори са подчертавани с квадратна зидария. Каменни пластични детайли, по-точно – корнизи, барбакани, колони към дворни галерии и други, носят в себе си имплицирани живописни елементи от фолклора. В редица култови сгради е употребявана допълнителна украса от животински мотиви, в съчетание с растителен релефен орнамент, която е прилагана най-често върху корнизи и конзоли, каменни капители и др. В руините на преславските манастири от местностите Тузлалъка и Патлейна, в манастира при Кръглата църква и др., освен керамични и каменни архитектурни детайли, са открити фрагменти от кръгло релефно стъкло, а също така и отломъци от мраморни транзени, доказващи, че поне част от прозорците им са остъклени. Възможно е производството на прозоречно стъкло да представлява част от стопанската дейност на монашеството, за която има основания за

¹⁶ В настоящото проучване, манастирските църкви не са предмет на изследване.

¹⁷ За манастирската архитектура в Преслав срв.: **Златарски, В.** Към историята на открития в м. Патлейна старобългарски манастир. – ИАИ, I. св., 2, 1921/22, 146-163; **Огнянова, Л., С. Георгиева.** Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав. - ИАИ, XX, 1955, с. 373-414; **Иванова, В.** Разкопки на Аврадака в Преслав. - РП, III. С., 1948, 13-64; **Господинов, Й.** Разкопки в околностите на Преслав. – ИБАД, VI, С., 1916/1918, 158-161; Разкопки в Преслав. – ИАИ, VI, 1930-1931, 187-193; **От същия автор.** Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. - РП, III. С., 1948, 97-100; **Жандова, Ив.** Декоративна керамика от Тузлалъка. - РП, III. С., 1948, 111-128; Надписът на чъргубиля Мостич от Преслав. С., 1955; **Миятев, Кр.** Архитектурата в Средновековна България, С., 1965; **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура. С., 1977, 203-208; **Чанева-Дечевска, Н.** По някои архитектурно-композиционни особености на манастирите от Велики Преслав. –В: Плиска-Преслав. Т. I, С., 1979, 32-43; **От същия автор:** Църкви и манастири от Велики Преслав, С., 1980, 103 – 157; **Тотев, Т.** Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998; **От същия автор:** Манастирът в „Тузлалъка“-център на рисуванa керамика в Преслав през IX-X в. РП, VIII, С., 1982 и пос. там лит.; **Тулешков, Н.,** Архитектура на българските манастири, С., 1988;

твърдение. Откриването на стъкларската работилница в манастира от местността Патлейна е ярко доказателство за това. Видно е, че архитектурният облик на манастирите по време на Първата българска държава, в съответствие с общите тенденции на епохата, е много живописен. Нека да вземем за пример творбата на Йоан Екзарх „Шестоднев”, от чието известно описание на преславската архитектура научаваме, че „високите палати и черкви” са „прекомерно украсени с камък, дърво и краски, а отвътре с мрамор и мед, и със сребро и злато”. Очевидно тази архитектурна линия е присъща на манастирската практика, свидетелство за което се явява споменатият по-горе декоративен материал. Редом с тази декорация, по фасадите на по-представителните жилищни, обществени и манастирски сгради от това време, започва да се прилага и рисуваната керамична украса¹⁸.

Освен използването на изделията на приложните изкуства в украсата на отделните елементи на архитектурните ансамбли, от особено значение е било изборът на място за застрояване на манастирските сгради. По този повод, относно избрания терен за застрояване на Дворцовият манастир, Т. Тотев пише следното: „Когато се оценяват предимствата на местоположението, не трябва да се забравя отличната видимост на терасата от всички извънградски квартали и от ансамбли в столицата и в по-далечните околности. Особено живописно е било въздействието на стъпилия отгоре ѝ манастирски ансамбъл, при поглед откъм патлейнските възвишения и от извънградските манастири, разположени върху високите източни тераси- Тузлалъка, Аврадака и Под Вълкашина. С прекрасната си съгласуваност, с особеностите на полупланинския терен, с отбранителните съоръжения, раздвижените обеми на дворците и стройните пропорции на многобройните кръстокуполни църкви, Дворцовият манастир се е откроявал като един от интересните акценти във вече завършената градоустройствена структура на Симеоновия столичен град“¹⁹. Няма съмнение, че изборът на мястото за изграждане на манастира е правен много грижливо.

¹⁸ Миятев, Кр. Преславската керамика. С., 1936; Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав...Шумен, 1998; От същия автор: Керамичната икона в средновековна България. С., 2001; Манастирът в „Тузлалъка“-център на рисуваната керамика в Преслав...С., 1982 и пос. там лит.

¹⁹ Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав...с. 13.

Ситуирането на манастирските сгради се съобразявало с характера на терена. Сполучливото съчетание на строежите на манастирските ансамбли с особеностите на живописния полупланински терен е характерен за почти всички преславски манастири. Изключение в това отношение прави манастирът на Мостич, който бил изграден върху равнинния терен в местността Селище. Всички останали манастири били изградени на по-високо издигнати места, каквито са манастирите в местността Патлейна и този до Кръглата църква. Стръмният терен при първия от тях е бил на места изкуствено терасиран, а натовареният му със сгради скат- укрепен с мощен контрафорс. Източната част пък на ротондата на Кръглата църква е била издигната върху изкуствено създадена тераса, укрепена с каменни зидове и също с няколко контрафорса с полуцилиндрична форма, които твърде много напомнят на силуета на преславските крепостни съоръжения. По същия начин е бил изграден и контрафорсът на манастира в Патлейна. Съществуващата денивелация на терена, е използвана особено сполучливо и при манастира в местността Аврадака. Прави впечатление, че дългите, верижно свързани помещения на преславските манастирски комплекси, са разположени по всички хоризонтални на местността. Особено интересно била приложена тази традиция при Патлейнския манастир, където верижните сгради са изградени успоредно една на друга, така че не обхващат архитектурно дворното пространство, както е при останалите манастирски комплекси, а се съобразяват с особеностите на терена. Стремешът на строителите е бил не да се преодоляват изкуствено неудобствата на терена, а по-скоро да се съобразяват с него. Изключение в това отношение прави манастирът в Патлейна, където поради голямата денивелация се наложило строителят да подготви предварително определения за строеж терен²⁰. Тази, може би, е една от причините, манастирите да имат неправилни външни очертания.

Това отклонение от класическия манастирски план, според Нели Чанева-Дечевска, е още една специфична черта на старобългарските манастири, която показва умението на средновековните български строители да решават сложни архитектурни задачи²¹. Независимо от тези два примера, откритите във Велики

²⁰ Господинов, Ю. Разкопки в Патлейна... с. 114.

²¹ Чанева-Дечевска, Н. Църкви и манастири от Велики Преслав... с. 146 и сл.

Преслав манастири показват, че при избора на терени за строителство, били предпочитани предимно слънчеви места, с добър изглед, и закътани от ветровете.

Близостта до воден източник е било също важно условие при изграждане на манастирските комплекси. При невъзможност, водата се довеждала до новоизградените сгради от близките извори с помощта на система от водопроводни инсталации. За това говорят откритите в някои манастири, като този например при Кръглата църква и в Аврадака, грижливо изработени кладенци, или останки от чешми и водопроводни тръби, които задоволявали, освен чисто практическите нужди на монасите, така и нуждите на религиозния култ.

При преобладаващата част от манастирите, независимо от начина на застрояване, е търсено функционално зонироване вътре в пространственото им очертаване. Най-характерно при него е стремежът към обособяване на четири основни зони – молитвена, монашеска, стопанска и поклонническа. Специфична черта на манастирите от времето на Първата българска държава в Плиска и Велики Преслав се явява пълноценното обемно-пространствено отделяне на зоните.

Основната планова схема на манастирите от Велики Преслав има форма на неправилен четириъгълник, ориентиран с дългите си страни в посока изток-запад. Прави впечатление, че при някои манастири, като тези в местността Аврадака, Вълкашина, Тузлалъка, Патлейна, Под манастира и др., поне две от крилата на ансамблите са строени почти под прав ъгъл. Възможно е, тази тенденция на придържане към четириъгълната форма в плановата схема, да е наследство от ранновизантийското манастирско строителство. Известно е, че първите християнски манастири са били изградени около перистилен двор с правоъгълни очертания. Общото застрояване при преславските манастири, въпреки стремежа към четириъгълната форма на дворното пространство, впечатлява със свободното си планиране, съобразено с особеностите на терена. Тук е мястото да отбележим една обща специфична особеност в манастирите от местностите Аврадака, Вълкашина, Патлейна и др., а именно, че една от страните им е освободена от сгради.

Изграждането на манастирските сгради зад високи оградни зидове, създавало условия за сигурност и уединеност на вътрешното дворно

пространство, което предоставяло спокоен живот на монасите. Това чувство на интимност се подсилвало и от характерното околоръстно изграждане на манастирските крила, характерен строителен прием за всички преславски манастири. Тук е важно да отбележим, че откритите оградни зидове на манастирите са силно обезличени. При почти всички от тях, оградният зид участва в затваряне на външните корпуси на верижните постройки.

На незаетата от постройките и църквата част е бил оформен манастирският двор. Архитектурните обекти в него са били разположени по типичната за нашите земи и източно-православното християнство "византийска" схема. Според нея, поради по-самостоятелния и отшелнически начин на живот на монасите, които само за определени ритуали се събирали заедно, култовите сгради били концентрирани в средата на двора, а по периферията били разполагани жилищните крила и стопанските помещения. Обществено-икономическите условия в България през IX-X век наложили появата на някои особености в изграждането на преславските манастири, които се отнасят най-вече до техния пространствен облик. При почти всички манастири се възприема еднопространствената гръцка схема на разположение на сградите, в рамките на един добре защитен двор, в който се развивало тяхното зонирание чрез подходящо степенуване по значимост. В централното дворно пространство се разполагали манастирският храм и някои обслужващи сгради - трапезария, библиотека и др. Останалите сгради, верижно изградени, оформяли външния контур на манастира. Някои преславски манастири са с повече от един двор, схема, наложена преди всичко от спецификата на терена.

В общото оформяне на отделните архитектурни елементи на манастирските комплекси, манастирската църква (популярната у нас т. н. "атонска" устройствена схема) се явява онзи елемент от общия ансамбъл от сгради, който допринася за престижа на всеки манастир. Като култова постройка, тя е първата и най-главна сграда, която се изгражда във всеки манастир. Около нея се групират всички останали съставни части на манастирската обител. Всъщност манастирската църква, е единствената постройка, която се включва свободно в дворното пространство. В този смисъл тя се превръща във важен композиционен и организационен център на целия ансамбъл от сгради. Всички останали постройки имат така да се каже

подчинено положение спрямо нея. Изключение прави само църквата на манастира в Аврадака, която е разположена извън манастирския двор²².

Със своето ситуиране в различните части на дворното пространство, тези сгради образуват архитектурната рамка на манастирския комплекс. По този начин са изградени жилищните крила на манастирите в местностите Черешето и Вълкашина. Независимо че са построени сравнително близко до църквата, те в същото време са напълно отделени от нея. В манастира в местността Тузлалъка, по-късно изградените манастирски постройки са долепени до църквата, но в по-ранния си период от живота на манастира, църквата е била свободно изградена в дворното пространство.

Другото важно архитектурно звено, разположено недалеч от църквата, е манастирската трапезария²³. Обикновено в преславските манастири тя е включена в поредицата от верижни постройки, разположена най-често в приземието на манастирското крило. По план тя е голямо правоъгълно помещение, чиято къса страна понякога е завършвала с конха. Обикновено това е мястото, където се хранел игуменът. Манастирските братя сядали около дълга маса, разположена по цялата дължина на правоъгълната зала. По този начин са устроени много от средновековните гръцки манастири, откъдето сме заимствали строителната традиция²⁴. В тази верижна схема се намирала и манастирската кухня (магерницата) и другите сервизни помещения.

От всички сгради с това кухненско предназначение, единствено трапезарията се отличавала с по-богата архитектурна украса. В съответствие с това е важно да споменем за украсата на трапезарията в манастира в Аврадака. Нейният под е бил изцяло настлан с мраморни плочи от типа с кръстовидна форма. По аналогия със сродни манастири от ранносредновековния период в други страни, магерниците обикновено представлявали големи квадратни помещения, покрити с купол. Правоъгълната трапезария била засводена с цилиндричен свод. По същия начин са били изградени манастирските трапезарии на големите гръцки средновековни манастири в Дафни, Мистра,

²² **Иванова, В.** Разкопки в Аврадака...с. 44.

²³ **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство...с. 149.

²⁴ **Чанева-Дечевска, Н.** По някои архитектурно-композиционни особености...с., 35.

както и в атонските манастири – Лавра, Ватопед, в по-късния Бачковски манастир и др.

По подобие на византийските манастири, в магерниците се помещавала печта за приготвяне на храната. Там се съхранявали кухненски съдове за сервиране и съхраняване на храната. На такива следи са попаднали археолозите при проучването на манастирите в местностите Патлейна, Вълкашина²⁵, Тузлалъка²⁶ и този, северно от дворците в местността под Зъбуите²⁷. Самите магерници били с неголеми размери, разположени непосредствено до трапезариите. Достъпът до тях е ставал направо от дворните пространства.

Интерес предизвикват и килиите на монасите. Във всички манастири, те са разположени верижно, едно решение от времето на ранновизантийския период²⁸, което се оказало най-целесъобразно по отношение на комуникациите и до днес. Стаите били правоъгълни с размери 3.40 X 4.50. Разположени са най-често в приземните етажи на жилищните крила, влизането в които ставало направо от двора или под галерия²⁹. Според В. Иванова, коридорите пред някои жилищни крила били оформени към двора с аркади.

Задължително всеки манастир е притежавал игуменарница, която е служела за живеене на игумена на манастира. Този вид сгради се отличавали от другите по своята по-голяма площ, по-богат архитектурен план и по-големите удобства за живеене, които предлагали. Жилищни помещения, предназначени за игуменарници, са засвидетелствани в манастирите в местността- Вълкашина, Тузлалъка, Дворцовия манастир и в Под Зъбуите. Близки аналогии на постройки от такъв характер са добре познати от Византия и християнския Изток. За тяхното съществуване в Преслав свидетелстват и откритите в някои от тях, като например манастира в Под Зъбуите, печка–мангал с верига за окачване при отопление, вносни блюда и чаши от фаянс, сирийско релефно стъкло и други луксозни изделия. Преславските постройки с това предназначение могат да се

²⁵ **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство...с. 175..

²⁶ **Тотев, Т.** Манастирът в „Тузлалъка“...С., 1982.

²⁷ **Тотев, Т.** Дворцовият манастир...Шумен, 1998.

²⁸ За плановата композиция на верижните сгради срв.: **Миятев, Кр.** Архитектурата в средновековна България...., с., 66 и сл.

²⁹ **Иванова, В.** Разкопки на Аврадака...с., 41.

сравняват с просторното и удобно за живеене жилище на игумена в архиепископския дворец в княз-Борисовия манастир в Плиска³⁰.

Интересна, с плановете схеми на преславските манастири, е откритата в Дворцовия манастир в местността под Зъбуите значителна по размери и сравнително добре запазена баня³¹. Изградена е от ломени камъни и спойка от бял хоросан. Банята намира аналогии с другите открити в Преслав, Плиска и в някои старобългарски селища³². Тя е разположена извън манастира, но е в непосредствена близост до западното му крило. Тази особеност, според П. Георгиев, е характерна за този тип бани, които, според изискванията на уставите, трябвало да се строят извън оградната стена на манастира³³.

Специална и задължителна част от манастирските постройки са различните видове работилници. За някои от тях вече споменахме, когато разглеждахме занаятчийските дейности в преславските манастири. Обикновено те представляват средно големи помещения, правоъгълни по план. Разположени са в групи от две, три или повече верижно свързани помещения. Някои от тях са групирани в дълги верижни постройки и са обособени според предназначението си. Според откритите в тях помещения, повечето са били свързани с производството на рисувана керамика за облицовка, изработването на икони, обработка на кост, различни ювелирни занаяти и др.

Важна част от архитектурата на тези ансамбли са манастирските входове. Обикновено те се намирили в приземието на някои от сградите (Вълкашина и Аврадака) или в самата манастирска ограда. Откритите досега входове са разположени към края на поредицата от помещения, но недалеч от манастирския храм. Важна особеност е, че входовете са били ориентирани спрямо подстъпите от населеното място.

В научната литература има различни мнения, относно култовия характер на някои от жилищните ансамбли, определени от първите изследвачи като манастири. При повечето от тях предназначението им в качеството им на манастири е несъмнено. При други манастирският им характер може само да се предполага. За техния манастирски характер свидетелстват преди всичко

³⁰ Георгиев, П., Витлянов, Ст. Архиепископията- манастир в Плиска. С., 2001, 39-49.

³¹ Тотев, Т. Дворцовият манастир...59-63.

³² Георгиев, П. Ранносредновековни български бани VIII-IX в.(дисертация). С.,1979.

³³ Георгиев, П. Манастирска баня в Преслав. – Преслав. Т. 3, Варна, 1983, с. 81 и сл.

плановата композиция и специфичното в архитектурните схеми на съставляващите ги сгради. Представлявали са големи ансамбли, построени около църкви. Както е известно, църквата на всеки манастир е негов основен композиционен елемент, поради което тя заема централно място в двора като свободно стоящ архитектурен обем. Разположени по такъв начин, останалите сгради оформят заедно с оградата затвореното пространство на манастирския двор. Така традиционна за манастирския тип строителство, тази композиция е запазена дори до наши дни. Важен елемент при диференцирането на манастирите от светските феодални имения, според Н. Чанева-Дечевска, са гробничните постройки³⁴.

Този тип сгради притежават характерен план и архитектура, които също не оставят съмнение за тяхното идентифициране. Това са били солидно изградени засводени постройки, долепени най-често до дългата страна на самия манастирски храм и ниско под нея. Така са изградени гробничните съоръжения при манастирите при Вълкашина, Тузлалъка и този с църквата на Чъргубиля Мостич, докато камерите на криптите в Патлейна и под Зъбуите са разположени двустранно около централен коридор³⁵.

Археологическите проучвания свидетелстват, че за жилищните и стопански нужди на преславските манастири е използвана верижната планова схема. През X в. верижният план е твърде често срещан. Тази планова схема е била много удобна при изграждане на затворени архитектурни комплекси – граждански³⁶ или манастирски³⁷. Етажът над приземието на повечето верижни постройки задоволявал жилищните нужди на монашеското братство, а ниската приземна част е служела най-често за складове, сервизни, производствени или стопански цели.

За основите на верижните постройки във всички манастирски градежи са употребени необработени местни ломени камъни и речни волутъци, споени с

³⁴ Чанева-Дечевска, Н. Църкви и манастири от Велики Преслав...105-16.

³⁵ Георгиев, П. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. – В: Преслав. Т. 4. С., 1993, 79-106 и пос. там лит.

³⁶ Константинов, К. Граждански комплекси в Плиска и Преслав. – В: Средновековният български град. С., 1980, с. 117 и сл.

³⁷ Тотев, Т., П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. – В: Българско средновековие. Сборник в чест на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 130 и сл.

глинен разтвор. Достигналите до нас останки от надосновни градежи показват, че основният строителен материал, използван в манастирската архитектура на Велики Преслав, е бил ломеният и плочест камък, свързан с варов разтвор³⁸. Зидарията е била измазана отвън и отвътре с гладка варопясъчна мазилка³⁹. В някои от зидариите били използвани и мраморни споилия, взети от разрушени вече по-стари градежи. Откритите на различни места в дворните пространства на плочест камък с неправилна форма, ни навежда на мисълта, че по всяка вероятност манастирските дворове в участъците около жилищните, кухненските и стопанските помещения са били застлани с каменни настилки от цепен местен камък. Най-представителни вероятно са били каменните настилки около християнските храмове и манастирските порти.

Откритите по време на разкопките археологически материали, показват голямо богатство от архитектурни детайли и декоративна украса. Тази констатация особено важи за манастира на Кръглата църква и за тези в Зъбуите, Аврадака, Черешето и Патлейна. Украсата принадлежала най-вече на църквите и била представена от капители и бази, корнизи и архиволти, инкрустирани архитектурни детайли, олтарни прегради, каменни рязани плочи, фигурална пластика, подови настилки, стенни облицовки и др. Всички тези детайли говорят за творчески постижения, специално в обработката на камъка и рисуваната керамика.

Макар и да не са достигнали до нас в тогавашния си вид, градежите на някои манастири свидетелстват, че някои от манастирските крила са били двуетажни. До етажите, по всяка вероятност, са били изградени дървени или каменни стълби. Също така, от достигналите останки можем да изкажем предположението, че външните зидове на разкопаните паметници са били

³⁸ **Господинов, Ю.** Разкопки в околността на Преслав...с. 113-128; **Господинов, Й.** Разкопки в Патлейна. ИБАД, IV, 1914; **Господинов, Й.** Керамична работилница в Патлейна. – ИИД, 1937; **Господинов, Й.** Гробнични църкви в Тузлалъка на Преслав. – РП, III, 1948; **Иванова, В.** Разкопки на Аврадака в Преслав... с. 41; **Огненова, Л. и С. Георгиева.** Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав. - ИАИ, XX, 1955, с. 393; **Тотев, Т.** Манастирът в „Тузлалъка“...С., 1982; **От същия автор.** Дворцовият манастир... Шумен, 1998.

³⁹ **Иванова, В.** Разкопки на Аврадака в Преслав... с. 35, 43; **Огненова, Л. и С. Георгиева.** Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав... с. 375, 385; **Тотев, Т.** Тридесет години археологически разкопки...с.55; **Господинов, Й.** Разкопки в Патлейна...с. 124; **Шкорпил, К.** Паметници от столицата Преслав...с. 209.

неразчленени, което свидетелства за един суров вид на манастирските оградни стени.

Съобразно характерните планово-композиционни особености, старобългарските архитектурни комплекси от Велики Преслав, са систематизирани в литературата на няколко основни групи⁴⁰.

Към първа група, според предложена от Н.Чанева-Дечевска класификация, се отнасят манастирите, които са имали представителни функции. Към тази група тя причислява манастира на Кръглата църква и този в местността под Зъбуите. Първият манастир, този до Кръглата (златна) църква, все още е само отчасти проучен. За него донякъде свидетелства блестящата архитектура на манастирската (Кръгла) църква, както и откритите в нейните руини множество плочки и фрагменти, изписани с кирилско писмо.

За значението на манастира говори известната приписка на Тудор Доксов⁴¹, където се казва, че там в „Златната църква при устието на Тича“, са били преписвани „благочестивите книги“, преведени от гръцки и славянски език по заповед на цар Симеон“. Днес изследователите приемат, че тези факти, откритата декоративна украса на манастирската църква, както и уникалната планова схема на манастирската обител, ѝ отреждат по-специално място и роля в обществено-политическия живот на столицата Велики Преслав. Възможно е тази роля да е била свързана с живота на обитателите на царския двор, който едновременно с това да е бил и център на преславската книжовна школа.

Вторият манастир от тази група, който изпълнявал по-специални представителни функции, се отличавал със своята монументалност. Откритите в него няколко двора и редица помещения, между които баня, мраморна пластика и разнообразни предмети на лукса, свидетелстват за по-високите изисквания на неговите обитатели.

⁴⁰ Чанева-Дечевска, Н. Църкви и манастири от Велики Преслав... с. 154 и сл.

⁴¹ Тудор - син на Докс, братът на княз Борис I. Той е черноризец (монах) на Докс, който е бил игумен, навярно на манастира около Голямата базилика в Плиска. Той е един от дейците на Преславската книжовна школа. Косвени данни за това е уважението, с което се отнася към Докс самият Йоан Екзарх. Той лично го посещава и приема от него съвети и поучения, свидетелство за високото положение на черноризеца. Според традицията от знатни лица, навършили определена възраст се замонашвали (Борис I, Мостич, Петър I). Докс по всяка вероятност е бил един от тях.

Като втората група манастири са определени тези, свързани с книжовната дейност. Това са градски или извънградски манастири, и особено тези, разположени в близост до политическия център, като например - манастирите на Вълкашина, Аврадака, Черешето и др., в които са открити материали, свързани с книжовната дейност.

Третата група манастири са обособени като центрове на художествени занаяти. Към тази група се отнасят всички открити манастири във Велики Преслав. Вече имахме възможност да отбележим, че манастирските работилници са били разположени в най-отдалечените от църквата краища на манастирските дворове. По-голяма част от манастирското производство, известна с производството на художествена продукция, е свързана с преславската рисувана керамика.

Сред този декоративен материал е откритият в патлейнския манастир „Св. Пантелеймон“ керамичен образ на военния светец Теодор. През следващите археологически кампании икони от тази керамика бяха открити и в други преславски манастири. Наред с тези изделия са открити и други, свързани с различните клонове на приложните и художествени занаяти на Втората българска столица. За това свидетелстват намерените оригинални образци от различни керамични плочки, части от подови настилки, предмети на ювелирните занаяти и редица други художествени изделия.

След всичко казано за преславските манастири, трябва да отбележим, че те представляват важен дял от българското архитектурно наследство. В тяхната планова и пространствена композиция, Н. Чанева-Дечевска с основание установява няколко общи архитектурни особености: съобразяване на плановото решение с природните дадености и конфигурацията на терена; липса на укрепителни съоръжения при извънградските манастири; сравнително големи застроени площи; манастирите са организирани около няколко двора, чиито функции са строго диференцирани; правилна четириъгълна форма на застроеното пространство; верижно застрояване на манастирските дворове; входовете на манастирите са ориентирани спрямо главните пътища на движение към столицата; главен композиционен център на манастирите е църквата,

разположена в центъра или в един от ъглите на двора; нито един манастир не представлява изцяло затворен архитектурен комплекс и други⁴².

С тези свои архитектурно-композиционни схеми, преславските манастири се превръщат в модели за развитието на по-късното манастирско строителство в средновековна България. В много от тях са отразени планови решения, които отразяват местни строителни традиции. Всичко това е от важно значение за архитектурния облик на манастирските ансамбли от края на IX до началото на XI век. Тези характерни черти на строителни дейности, свидетелстват за умението на средновековните строители да решават сложни градоустройствени задачи и да изграждат различни по обем и характер сгради.

Независимо че първите манастирски комплекси в България повтарят византийския образец и заимстват неговия устав и църковна организация, внесените отвън архитектурни типове претърпяват съществени промени на местна почва и носят отпечатъка на специфичното развитие на българското култово строителство. Новите черти намират израз в разновидностите на църковните и манастирски строежи, в разнообразието на архитектурните планове, в стремежа към фасадна декорация, в творческото съчетаване на раннохристиянски традиции и византийски образци, със специфичните особености на българската средновековна архитектура.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Ж. Бележки за винопроизводството в ранното българско средновековие. – В: Плиска-Преслав, Т. 5, 1992.

Акрабова-Жандова, И. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав. – РП, III, 1948.

Акрабова-Жандова, И. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав. – ИАИ XX, 1958.

Акрабова-Жандова, Ив. Ново в Патлейна след Йордан Господинов. – В: Преслав. С., 1968.

⁴² **Чанева-Дечевска, Н.** По някои архитектурно-композиционни особености на манастирите...41.

- Акрабова-Жандова, Ив.** Преславската рисувана трапезна керамика. – В: Преслав, 2, С., 1976.
- Акрабова-Жандова, Ив.** Златна апликация с изображение на лъв от Преслав. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984.
- Ангелов, Д.** Богомилството в България. С., 1980.
- Антонова, В., Дремсизова, Цв.** Разкопки в местността Селище в Преслав през 1960-1961 г. – В: Преслав, т. 1, С., 1968.
- Археологически** открия в България. С., 1957.
- Божилов, Ив.** Преславската цивилизация. – В: Преслав. Т. 4. София, 1993.
- Божилов, Ив.** От „варварската“ държава до царството. България от средата на IX в. до първите десетилетия на X в. – В: Божилов, Ив. Седем етюда по средновековна история. С., 1995.
- Бояджиев, Ст.** Ново тълкуване на раннобългарския манастир в местността „Черешето“ във Велики Преслав. – В: Преславска книжовна школа. Т. 5, 2001.
- Бонев С.** Новонамерено произведение на малката пластика (костен триптих от Преслав IX–X в.). – Проблеми на изкуството, 1980, 4.
- Бонев С.** Художествената резба върху кост – връзки и влияния с другите приложни изкуства. – В: Преслав 3. Варна, 1983.
- Бояджиев, Ст., Н. Чанева-Дечевска, Л. Захариева.** Изследвания върху архитектурата на българското Средновековие. С., 1982.
- Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура VI–XI век. С., 1972.
- Ваклинова М.** 1993. Материали и производство на преславската каменна пластика. – В: Преслав 5. С., 68–102.
- Витлянов Ст.** Интересна творба на старобългарската торевтика. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов, С., 1994.
- Витлянов Ст.** Военноадминистративни сгради от Двореца във Велики Преслав IX–X в. С., 2004.
- Витлянов, Ст.** Стопанският облик на столичните манастири през IX–X в. В: Плиска-Преслав, 7, 1995.
- Витлянов, Ст.** Стопанският живот в Плиска и Велики Преслав през Средновековието (Археологически аспекти). Шумен, 2012.
- Витлянов, Ст.** За производствения характер на българските средновековни манастири. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. С., 2002.

Витлянов, Ст. Характер и локализация на производствените структури в първите столични центрове на българската държава Плиска и Велики Преслав. – В: Пътуванията в Средновековна България (Материали от Първата национална конференция ”Пътуване към България. Пътувания в средновековна България и съвременният туризъм. Шумен, 8 - 11.05. 2008”); В. Търново, 2009.

Витлянов, Ст. За някои проявления на старобългарските художествени занаяти от Плиска и Велики Преслав. – Във: Европа между средновековието и съвременността (Юбилеен сборник в чест на проф. дин Радослав Мишев). Велико Търново, 2009.

Витлянов, Ст. За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска. – Археология, 1984, кн. 2-3.

Витлянов, Ст. За винопроизводството в манастира до Голямата базилика в Плиска. – Във: Виното в етнокултурата и литературата (Сборник с материали от международна научна конференция 6-7 май, 2001, Шумен). Шумен, 2002.

Георгиев, П., Ст. Витлянов. Архиепископията – манастир в Плиска..С., 2001.

Георгиев, П. Преславските керамични розети.- ГНАМ, VIII. С., 1992.

Георгиев, П. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. – В: Преслав.Т. 4. С., 1993, 79-106.

Георгиев, П. Манастирска баня в Преслав. – В: Преслав. Т. 3, Варна, 1983.

Георгиева, С. Кръстове-енколпиони от Преслав. – В: Сборник в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958.

Господинов, Ю. Разкопки в околността на Преслав. — ИБАД, VI, 1916—1918.

Господинов, Й. Разкопки в Патлейна. ИБАД, IV, 1914.

Господинов, Й. Керамична работилница в Патлейна. – ИИД, 1937.

Господинов, Й. Гробнични църкви в Тузлалъка на Преслав. – РП, III, 1948.

Гошев, Ив. Преславски керамичен фрагмент с богослужебни текстове от IX—X в. - ГСУ—БФ, XI, 1934.

Гюзелев, В. „Пристанище за спасението на всяка душа християнска“ (Средновековният български манастир – поява, развитие, роля). – Родина, 1996, N: 3.

Димитров, П. *Черноризец Петър*. Шумен 1995.

Дончева-Петкова, Л. Трапезната керамика в България през VIII-XI век. – Археология, XII, 1970, 1, 19-20.

- Дончева-Петкова, Л.** Средновековни съдове с животински и човешки изображения. МПК, 1972, 2.
- Джингов, Г.** Средновековна стъкларска работилница в Патлейна. – ИАИ, XXXVI, 1963.
- Дринов, М.** Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало до днес. Виена, 1869.
- Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина, I, С., 1943.
- Златарски, В.** Към историята на открития в Патлейна манастир. ИАИ, 1, 1921, 146-162.
- Иванова, В.** Разкопки на Аврадака в Преслав. – РП, III, 1949.
- Иванова, В.** Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII в.). – ГНМ, 4 (1922–1925). С., 1926.
- Иванова, В.** Културата и изкуството през време на Първата българска държава. – В: История на българското изобразително изкуство. С., 1976.
- Иванова-Мавродинова, В.** За украсата на ръкописите от Преславската школа. – В: Преслав, I, С., 1968.
- Иванова-Мавродинова, В.** Водач, за старините и музея. С., 1963.
- Костова, Р.** Манастирът в Тузлалъка, Преслав: нов поглед. – Археология, 2, 2002.
- Костова, Р.** Още веднъж за кръглата църква и т. нар. родов манастир в Преслав. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*: В чест на чл. кор. проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003.
- Киселков, В.** Презвитер Козма и неговите творения. С., 194.
- Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство. С., 2013.
- Миятев, Кр.** Кръглата църква в Преслав. С., 1932.
- Миятев, Кр.** Архитектурата в средновековна България. С., 1965.
- Миятев, Кр.** Икони от България. – В: Икони от Балканите, Синай, Гърция, България, Югославия. София - Белград, 1966.
- Миятев, Кр.** Палестински кръстове в България. – ГНМ, 1921-22.
- Миятев, Кр.** Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори. — Археология, I, 1959, кн. 1—2.
- Мусакова, Е.** Изображение на лъв върху керамичен съд от Преслав. – Изкуство, 1987, 7.

- Николова, Б.** Ранното християнство в България преди покръстването: Теории и реалност. – В: *1100 години Велики Преслав*, т. I, С. 1995, с. 182-194.
- Овчаров, Н.** Художественият образ у Йоан Екзарх и в Преславската рисуванa керамика” – В: Проблеми на културата, 2, 1985.
- Овчаров, Д. Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** Големият царски дворец във Велики Преслав. Преславската патриаршия през X век. С., 1991.
- Огненова, Л. и С. Георгиева.** Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав. - ИАИ, XX, 1955.
- Сакъзов, Ив.** Храната на старите българи. – УМ,IV, 1927?28.
- Станчев, Ст.** Велики Преслав. С., 1966.
- Станчев, Ст., В. Иванова ,М. Балан, П. Боев.** Надписът на Чъргубиля Мостич. С., 1955.
- Станилов, Ст.** Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. – В: Плиска-Преслав, 6. С., 1993.
- Станилов, Ст.** Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. – В: Преслав, 5, 1993.
- Станилов, Ст.** Още веднъж за чашата на жупана Сивин от Преслав. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994.
- Станилов, Ст.** Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав. – В: Плиска-Преслав 7. Шумен, 1995.
- Станилов, Ст.** Венчелистният стил в художествения метал на Първото българско царство. – Проблеми на изкуството, 4, 1998.
- Станилов, Ст.** Принос към проучването на преславската рисуванa керамика. – В: Преслав, 6. С., 2004.
- Тулешков, Н.** Архитектура на българските манастири. С., 1989.
- Тотев, Т.** Преславските манастири, средища на художествен живот през IX-X в. - Векове, 1980, 5, 46-53.
- Тотев, Т.** Керамични съдове от Преслав. – МПК, 1987,1.
- Тотев, Т.** Манастирът в Тузлалъка - център на рисуванa керамика в Преслав през IX-X в.- Археология, XVIII, 1976, №1.
- Тотев, Т.** Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998.
- Тотев, Т.** Манастирът в „Тузлалъка“ - център на рисуванa керамика в Преслав

- през IX-X в. – В: РП, VIII. С., 1982, 79 с.
- Тотев, Т.** За новооткритите рисувани керамични икони от Преслав. - Изкуство, 1976, 22.
- Тотев, Т.** Керамичната икона в Средновековна България. С., 2001.
- Тотев, Т.** За кумани в един надпис от Преслав. – В: Културата на средновековния Търновград. С., 1985.
- Тотев, Т.** За една колекция рисувани белоглинени съдове от Преслав.- В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994.
- Тотев, Т.** Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, 27, 1964.
- Тотев, Т.** Дворцовият манастир в Преслав. – Старобългарска литература, 17, 1985.
- Тотев, Т.** За една група преславски керамични икони. – ГНАМ, X, 1997.
- Тотев, Т.** За една група рисувани керамични икони от Дворцовия манастир в Преслав. – Епископ-Константинови четения. Шумен, 1995, 2.
- Тотев, Т.** Рисувана керамична икона с Христос на трон. – В: Преслав. 3. Варна, 1983.
- Тотев, Т.** Преславските манастири средища на художествен живот през IX-X в. – Векове, 1980, кн. 5, 46-53;
- Тотев, Т.** Преславските ателиета за рисувана керамика. – Във: Плиска-Преслав, 7. Шумен, 1995, с. 103.
- Тотев, Т.** Родов манастир на владетелите на Преслав. – Старобългарска литература. 1985, 17.
- Тотев, Т.** Наблюдения върху рисуваната керамика на манастира около Кръглата (златна) църква в Преслав. – Във: Плиска-Преслав, 5, 1992.
- Тотев, Т.** Преславската култура и изкуство през IX – X век. С., 2000.
- Тотев, Т.** Преславското съкровище. Шумен., 1994.
- Тотев, Т.** Преславската художествена керамика. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995.
- Тотев, Т.** Релефната керамична икона в средновековна България. –В: Преслав, 4, 1993.
- Тотев, Т.** Шахмат в средновековна България.- Шахматна мисъл, 1980, 1.
- Тотев, Т.** Опит за реконструкция на диадемата от Преславското съкровище. – МПК, 3, 1981.

- Тотев, Т.** Преславската рисувана трапезна керамика. – МПК, 1988,4.
- Тотев, Т.** За обработката на кост в средновековна България. – Археология, 1963, 3.
- Тотев, Т.** Преславската керамична икона. С., 1988.
- Тотев, Т.** Иконата Керамична икона с Христос на трон – В: Преслав 3, С., 1984
- Тотев, Т.** Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязаната кост през IX-X в.- В: Плиска-Преслав, 6, 1993.
- Тотев, Т.** Тридесет години археологически разкопки. – Археология, 1974,
- Тотев, Т.** Монастырь около Круглой церкви в Преславе. – В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров – IV младежка медиевистична конференция Шумен, 1-3 декември, 1994. Шумен, 1996.
- Тотев, Т. и П. Георгиев.** Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. – В: Българско средновековие (Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев). С., 1980, 130-136.
- Тъпкова-Заимова, В.** Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на Българската църква – В: *1100 години Велики Преслав*, т. I, Шумен 1995.
- Филов, Б.** Старобългарското изкуство, С.,1924. (фототипно издание от издателство Отечество, С., 1993.
- Хосроев, А. Л.** Пахомий Велики (Из ранней истории общежительного монашества в Египте), СПб. – Кишинев – Париж 2004, с. 115-116.
- Чанева-Дечевска, Н.** Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980.
- Чанева-Дечевска, Н.** Църковната архитектура в България през Първата българска държава. С., 1984.
- Чангова, Й.** Към проучването на преславската рисувана керамика. – Археология, 1972,1.
- Чангова, Й.** Нови находки от преславската рисувана керамика. – ИАИ, 33, 1972.
- Чангова, Й.** Нови находки от преславската рисувана керамика. – ИАИ, XXXIII, 1972.
- Чангова, Й.** За гражданските постройки в Преслав. – В: Преслав, С., 1968, 1.
- Шкорпил, К.** Паметници от столицата Преслав. – В: България 1000 години. С., 1930.
- Vitljanov, St.** Die bulgarischen Kloster (im Mittelalter)- universale Produktionszentren. – В: Трудове на катедрите по История и Богословие.

Шуменски университет Епископ Константин Преславски. Т. 6. С., 2004.

Grabar, A. Recherches sur les influences orientales dans L'art balkanique Paris, 1928.

Ваня Гочева

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”
специалност *Археология* магистър

Научен ръководител:
проф. д-р Ст. Витлянов

Рецензент:
доц. д-р К. Константинов